

КУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ ВІДХОДУ ВІД ПРАВДИ: ПРИКЛАДИ ПОЛЬСЬКІ І НЕ ТІЛЬКИ

Радзік Ришард

професор, габілітований доктор соціологічних наук, завідувач кафедри соціології культури Академії спеціальної педагогіки ім. Марії Гжеґожевської (Варшава), вул. Szczęśliwicka 40, 02-353 Варшава, Польща, rradzik@aps.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9019-5232>

Ryszard Radzik

Professor, Doctor of Habilitation, Head of the Department of Sociology of Culture, Academy of Special Pedagogy, Maria Grzegorzewska University in Warsaw (Poland) 40, Szczęśliwicka str., 02-353 Warszawa, Poland, rradzik@aps.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9019-5232>

Стаття присвячена аналізу причин появи постправди, що актуалізувалися не лише в сучасності, але й у досить віддаленому минулому. Наведено низку понять, що за своїм змістом є близькими до поняття «постправда». Підкреслимо, що існування пост правди значною мірою зумовлено занепадом елітарних, етосних прошарків, що творили вищу культуру й культивували честь і правдомовність, а також секуляризацією суспільного життя, що відокремила правду від сфери сакруму. Особлива увага приділена викладанню російського розуміння правди та істини, заснованого на філософській традиції, зануреного у православ'я. Зазначимо, що поза правовий моральний суб'єктивізм, характерний для розуміння правди в СРСР і притаманний комуністичній моральності більшовиків, призводив до масових злочинів у період сталінського правління. Доведено, що в Польщі елітарний етос, який існував ще в період між двома світовими війнами, суттєво занепад після Другої Світової війни і поступово «розмився» після 1989 року. У цей період такі чинники цього етосу, як католицизм, історична ідентичність, література, були ослаблені, а разом з ними національна ідентичність в цілому, що знизило вагу елементів, базованих на гідності, в суспільному житті, а отже, і правди як одного з них. Акцентовано увагу на тому, що в умовах сучасного світу, внаслідок низки нових політичних, економічних і культурних явищ правда набула виразно релятивістського виміру, а нова дійсність знайшла ідейне вираження в концепції постмодерності. Сформульовано висновки про те, що сьогодні у людей з'являється відчуття, ніби вони живуть у світі хаосу: інформаційного, ціннісного і культурного. Наслідком цього є значне ослаблення категорій раціонального мислення, культури дискусії, інтелектуального виміру вищої культури, політично-культурна фрагментаризація суспільства. Зниження рівня суб'єктності індивідів і соціальних зв'язків та формування плинних ідентичностей поглиблюють наявну кризу, котра знаходить своє вираження, в тому числі, у явищі постправди.

Ключові слова: постправда, фейкові новини, причини появи постправди, постмодерність, російська правда.

Статья посвящена анализу причин появления постправды, которые актуализировались не только в современности, но и достаточно отдаленном прошлом. Приведен ряд понятий, которые по смыслу близки к понятию «пост-правда». Подчеркнем, что существование постправды в значительной степени обусловлено упадком элитарных, этосных слоев, творящих высшую культуру и культивирующих честь и правдивость, а также секуляризацией общественной жизни, отделившей правду от сферы сакрума. Особое внимание уделено изложению русского понимания правды и истины, основанного на философской

традиции, погруженного в православие. Отметим, что внеправовой моральный субъективизм, характерный для понимания правды в СССР и присущий коммунистической нравственности большевиков, приводил к массовым преступлениям в период сталинского правления. Доказано, что в Польше элитарный этос, который существовал еще в период между двумя мировыми войнами, существенно ослаб после Второй Мировой войны и постепенно «размылся» после 1989 года. В этот период такие факторы этого этоса, как католицизм, историческая идентичность, литература, были ослаблены, а вместе с ними и национальная идентичность в целом, что снизило вес элементов, основанных на достоинстве, в общественной жизни, а, следовательно, и правды как одного из них. Акцентируется внимание на том, что в условиях современного мира, в результате ряда новых политических, экономических и культурных явлений, правда приобрела отчетливо релятивистское измерение, а новая действительность нашла идейное выражение в концепции постмодерности. Сформулированы выводы о том, что сегодня у людей появляется ощущение, будто они живут в мире хаоса: информационного, ценностного и культурного. Следствием этого является значительное ослабление категорий рационального мышления, культуры дискуссии, интеллектуального измерения высшей культуры, политико-культурная фрагментация общества. Ослабление уровня субъектности индивидов и социальных связей и формирование текучих идентичностей углубляют существующий кризис, который находит свое выражение, в том числе, в явлении постправды.

Ключевые слова: постправда, фейковые новости, причины появления постправды, постмодерн, русская правда.

The article is devoted to the analysis of the causes of the emergence of post-truths, which were updated not only in the present, but also in the rather distant past. The article has a number of concepts that are close in meaning to the concept of "post-truth." This thesis is important because it explains the reason for the existence of post-truth: the decline of the elite, layers of ethos, creating a higher culture and cultivating honor and truthfulness. Another reason is the secularization of public life, which separates the truth from the sphere of sacrum. Particular attention is focused on the presentation of a Russian understanding of truth and truth. It is based on a philosophical tradition integrated into Orthodoxy. Note that moral subjectivity outside the law, characteristic of understanding the truth in the USSR and inherent in the communist morality of the Bolsheviks, led to mass crimes during the Stalinist period. It is proved that in Poland the elitist ethos that existed between the two world wars, significantly weakened after the Second World War and gradually "eroded" after 1989. During this period, factors of this ethos, such as Catholicism, historical identity, literature were weakened, and with them the national identity as a whole, which reduced the weight of elements based on dignity in public life, and, consequently, the truth as one of them. The attention is focused on the fact that in the modern world, as a result of a number of new political, economic and cultural phenomena, the truth has acquired a distinctly relativistic dimension, and the new reality has found ideological expression in the concept of postmodernity. The conclusions are formulated that today people get the feeling that they are living in a world of chaos: information, value and cultural. The consequence of this is a significant weakening of the categories of rational thinking, the culture of discussion, the intellectual dimension of higher culture, and the political and cultural fragmentation of society. The weakening of the level of subjectivity of individuals and social communications and the formation of fluid identities deepen the existing crisis, which finds expression, including in the phenomenon of post-truth.

Keywords: post-truth, fake news, postmodernity, Russian truth.

Наведені нижче роздуми будуть присвячені причинам, проявам і наслідкам відносно нового суспільного явища, яке останнім часом отримало назву постправди. Воно має виразні культурні, ідентичні та політичні виміри, що актуалізує необхідність наукового, зокрема соціологічного, вивчення даного феномену. Метою статті є представлення культурних контекстів постправ-

ди з відсиланнями до історії та наведенням прикладів із різних культур перш за все польської та російської.

Термін «постправда», який зробив медійний фурор у 2016 році, я особисто не вважаю вдалим, хоча саме поняття, себто семантичне наповнення цього терміну, є цікавим з огляду на його суспільний і культурний контекст. На мою думку, більш

адекватним до цього феномену був би термін «ніби правда» (у суцільному написанні). Назва «постправа» упродовж 2017 року, як здається, втрачає свою популярність на користь терміну «fake news» (неправдиве повідомлення, фейкові новини)¹. Звичайно ж, важливішим є саме явище, ніж його назва у її чергових (без сумніву) втіленнях. Однозначне ототожнення постправи зі звичайною брехнею було б її спрощенням, однак у випадку брехні, постправи і фейкових новин маємо справу з поняттями, які фундаментально не відрізняються одне від одного. Люди завжди і регулярно розминалися з правдою. У деяких випадках відходити від правди нас змушували правила доброго тону. А все ж явище, яке віднедавна окреслюється назвою постправи, є в європейській культурі чимось новим з огляду на свій масштаб, суспільний вимір, наслідки та соціальний контекст. Адже постправа є не лише явним запереченням фактів, що мали місце, але й до певної міри схваленням «виходу» поза межі правди, поза факти шляхом входження у світ емоцій і вигадок, що поволи набуває рис конвенції, принаймні, у деяких середовищах, особливо в мас-медіа – у дискусіях, що ведуться, передовсім політичних. Постправа в такому розумінні може бути звичайною усвідомленою брехнею, хоч таке її розуміння радше не вимагало б створення нового терміну. Постправа ж зазвичай є брехнею, не цілком усвідомленою, або напівбрехнею, частковою брехнею². Дуже важливим, однак, є тут соціальний контекст відходу від правди (нерідко без виразного почуття перебування в ситуації брехуна й без почуття провини). Брехня дедалі легше порушує принципи етики – світської або релігійної. Вона дедалі частіше стає дозволеним інструментом словесної боротьби, найчастіше медійної маніпуляції. Вона є вираженням політизації життя у сучасному світі (деетизованому і секуляризованому). Послугуючись нею, ми часто перестаємо зауважувати (у постмодерному світі), що відходимо від правди. Постправа є брехнею постмодерної епохи, що має в розпорядженні незнані раніше засоби передачі інформації, які ви-

кликають інформаційний хаос. Постправа є так само оманливим терміном, як і постмодерність³.

1. Російські «права» й «істина»

Явище постправи має свою аналогію, до якої звернуся далі. У російській мові існують два поняття, тісно пов'язані з представленою тут проблематикою: «істина» (рос. *истина*) і «права». Обидва перекладаються на польську мову як «prawda» (*права*). Істина єдина є «правдою об'єктивною», абсолютною, первинно виведеною зі сфери сакруму, що спирається на Бога. Це знання, виведене з об'єктивної ситуації. Істина має онтологічний характер і перебуває немовби поза людиною, є «неспростовною, вічною, встановленою раз назавжди» [1, с. 64]. Як пише Анна Куркевич, «істина є категорією, властивою для російської філософської традиції, зануреної у православ'ї. Розуміння правди у російській думці та філософії принципово відрізняється від розуміння категорії правди в грецькій традиції та в західноєвропейській культурі й філософії, яку формував дух еллінів. (...) Вона не є категорією епістемологічної дійсності, присутня не у пізнанні і не через пізнання стає доступною. Як у західній думці акт пізнання ділить дійсність на суб'єкта цього акту і, з іншого боку, на його об'єкта, розташовуючи правду на площині суб'єкт-об'єктних відносин, так у східній думці істина «...оприявнюється не через опредметнення, а через трансцендування, через вихід за межі протиставлення суб'єкта й об'єкта» (авторка цитує польський переклад праці М. Бердяєва «Досвід есхатологічної метафізики» [2, с. 45] – Р. Р.). Місцем правди не є суд. Вона є не тим, що належить судженню, а тим, що «правдиво існує» [3, с. 34]⁴.

Права має вимір суб'єктивний, людський, спростовний і відносний; «правд» може бути багато; права занурена в емоції. Одну і ту ж ситуацію ми можемо бачити

3 Префікс «пост-» перед «модерністю» передбачає одну з трьох можливостей: а) наступну епоху ми назвемо «постпостмодерністю», б) щоразу ми вигадуватимемо новий термін, а отже в) вже не будемо використовувати термін «модерність». Не думаю, щоб із мовних міркувань це було добре рішення.

4 Авторка цитує текст Т. Шпідліка [4, с. 77]. Дала А. Куркевич пише: «А отже, маємо тут справу з правдою в розумінні не гносеологічному, не епістемологічному, а онтологічному. Права в російській думці є передовсім правдою, що виростає з буття, є самим буттям, або ж основою того, “що є”. Отже, права є правдою – істиною. (...) Істина, що є правдою онтологічного характеру, є вічною, незмінною, розташованою поза людиною, трактованою як така, що “є”» [3, с. 35].

1 Обидва терміни – «постправа» і «фейкові новини» – нерідко вживаються навзаєм, однак їм можна приписати, принаймні частково, відмінне значення, відносячи фейкові новини до фактів, а постправду додатково збагачуючи можливістю оцінок і аналізів, звичайно ж, неправдивих.

2 Звичайно ж, у логіці маємо справу лише з двома можливостями: правдою і неправдою.

й описувати по-рiзному, адже кожен може мати свою правду. «Правда» «може бути відносною, спростовною, її можна «фальшувати» (її протилежністю є «брехня», «фальш»). (...) «Правда» виражає етичний iдеал («праведність»). Жити «згiдно з правдою» – найважливіший обов'язок людини. «Iстина» натомість є позаетичною» [1, с. 64]. Правда у такому розумiннi (хоч i мiститься у рамках етики, але розумiється суб'єктивно) сприймалася крiзь призму не права, а моральності, справедливості⁵. Цей позаправовий (понадправовий), моральний суб'єктивiзм, що був присутній у розумiннi правди i проявлявся, зокрема, у змiстi газети «Правда» в СРСР, оприявнюючись у комуністичній моральності більшовиків, призводив до масових злочинів сталiнської епохи.

Президент Путiн стверджував у березнi 2014 р., що в Криму немає російських солдатів, а вiйськова форма присутньої на пiвостровi «самооборони» куплена в магазинi. У той же час українське телебачення взяло iнтерв'ю у солдата в Криму, який у вiдповiдь на приналежність вiйськ вiдповiв: «Ми? Ми росiяни» [5; 6]. У квітнi того ж року президент Росiї уже говорив про російських солдатів у Криму. Вихiд поза виведену з Бiблiї iстину олюднив правду, надав їй свiтського характеру в тому розумiннi, що дав росiянам можливість суб'єктивно (навіть радикально всупереч дійсності) дивитися на свiт, описувати його й iнтерпретувати, а отже грати правдою у щоденному життi й у полiтицi. Розрив мiж «правдою» й «iстиною» аналогiчний до глибоко закорiненого в російській культурi розриву мiж подекуди злидненим свiтом щоденного життя, свiтом морально-го падiння i сповзання у зло та прекрасним свiтом чистих iдей, добра й краси, що мають своє джерело в Боговi. Він є одним iз таких характерних для російської культурi дуалістичних вимiрiв. Богумiл Ясiновський, пишучи про гностично-маніхейський дуалiзм добра i зла, закорiнений у культурi Вiзантiї, а згодом Росiї, стверджував, що цей дуалiзм – «це протилежність свободи й необхідності, протилежність iндивiдуального ества, безсмертного й божественного, та соціально-державних зв'язкiв, злих i необхідних» [7, с. 7]⁶.

5 Анна Куркевич стверджує: «Натомість правда, що розумiється як справедливість, праведність, є людською рисою, є відносною, пов'язаною з моральним вимiром життя, i саме вона становить умову прагнення й досягнення iстини – остаточної правди» [3, с. 35].

6 В iншому мiсцi Б. Ясiновський пише: «Адже гностично-маніхейський дуалiзм добра i зла дуже легко перетворюється на iншу пару протилежностей – на антитезу мiж iндивiдуальним «я», закоханим у свободу й вiдверненим від земної й злої у своїй основi дійсності,

Російська можливість скористатися з брехні, обгрунтованої психологічно, але такої, що дуже часто використовується політично, нагадує (хоч лише певною мірою) сьогодишню постправду. Російська «правда», звiсно, не завжди є запереченням дійсності. Як брехня (часткова або повна) вона приймається суспільством i віддавна поставлена у виразний iсторичний i культурний контекст. Вона також зустрiчається з певною мірою схвалення, що виникає з призвичаєння.

Розходження сакруму i профануму, таке помітне в реалiях сьогодишньої Європи, присутнє було в Росiї (в децi iншому контекстi) віддавна, тому вiдсилання до російського прикладу може бути для нас повчальним. Джерела цього розходження криються не лише у православ'ї, але i в російській iсторiї, сповненій жорстокості набагато бiльшому масштабi, ніж це зазвичай було в римо-католицькій Європi. Попередниця сьогодишньої Росiї упродовж понад двох столiть пережила дошкульне ординське iго (вiд Орди росiяни запозичили багато елементiв полiтичної культурi), а згодом перебувала під правителями, що трактували населення держави як рабiв, на чолi з вiдомими своєю жорстокістю царем Иваном IV Грозним у XVI ст. та секретарем ЦК ВКП(б) (КПРС) Йосипом Сталiном у XX ст. Уникання смертi в цiй державi дуже часто поєднувалося з необхідністю уникання правди. В постримській Європi правда отримала сильну пiдтримку в поняттi честi. «Поняття честi має лицарське походження i пов'язане з полем битви» [8, с. 47]. Це поняття було запозичене шляхтою, i зганьблення честi (наприклад порушення даного слова) ще у мiжвоєнній Польщi загрожувало дуеллю вiдповiдно до кодексу Бозевича. Честь поєднувала почуття власної гiдності з переконанням у необхідності сповiдування й дотримання визначених (моральних, релiгійних) принципiв. У Росiї лицарства ніколи не було, наслiдком чого є поведiнка російських еліт iз царями на чолi, що характеризується абсолютною домінацією сили. Спроби введення до російської культурi поняття честi захiдного (латинського) типу, що здiйснювалися вiд кiнця епохи Просвітництва, зазнали поразки разом iз винищенням еліт більшовиками. Радянські офiцери у Другій Свiтовій вiйні давали слово честi

та самою цiєю дійсністю, що спирається на «князя цього свiту», себто Сатану або його державу, а отже, врештi на Державу взагалi. Тож гностично-маніхейський дуалiзм формується як прелюдія до дуалiзму iдеалу та дійсності, свободи й примусу, який стане однією з головних тем в iсторичній симфонiї схiдного християнства» [6, с. 5].

(наприклад входячи на територію Республіки Польщі), але часто й легко його порушували, трактуючи це як вигідний засіб ошукати ворога. В російській культурі слово не мусить відображати правду, відповідати дійсності й не зобов'язує його дотримуватися, але створює настрій, встановлює міжособистісні взаємини і віддзеркалює емоції: воно є суб'єктивним вираженням дійсності й служить маніпуляції (з огляду на це росіяни порушували договори надзвичайно часто й охоче, якщо на їхньому боці була сила).

А отже, можемо ствердити, що легкий відступ від правди в російській культурі мав свої джерела в тамтешній специфіці православ'я, що зосереджувалося на істині й обмежувало свої соціальні функції (меншою мірою втручалося в суспільне життя порівняно з католицизмом і протестантизмом)⁷, в історичній жорсткості та в соціальній структурі. Наслідком цього був поділ соціального світу на офіційний, «холодний», театралізований, в якому правда в її західному розумінні не цінувалася, і близький, приватний, «теплий» у малих групах (найчастіше первинних, сімейно-товариських). Вихід поза близький світ і входження в офіційно-державний світ ієрархізованої влади завжди (або майже завжди) ніс певні загрози. Для уникнення їх використовувалася брехня, часто в категоріях російської «правди».

2. Причини

На відміну від релігійної думки Візантії (а отже, значною мірою також Росії), в якій увага зосереджувалася на Богіві і його містичному пізнанні⁸, на латинському (по-стрімському) Заході в центрі уваги перебувала (за св. Августином) людина як істота, наділена розумом і вільною волею, що несе

7 Російський Схід не такий раціональний, як латинський Захід (зате більш «духовний»); культура дискурсу тут спирається не на схоластичну традицію, як на Заході; традиційно слабшими були тут методологічні вимоги гуманітарних і суспільних наук та меншою схильність до визначення понять, оскільки сакрум вислизає з можливостей його визначення, що до певної міри було перенесено поза Церкву [9, с. 96–97; 10, с. 109–110].

8 Іоанн Мейендорф у «Візантійському богослов'ї» пише: «Погляд на людину, що панував на християнському Сході, спирався на уявлення про «участь» у Бозі. Людина створена не як автономна чи самодостатня істота; сама природа її істинна лише остільки, оскільки вона існує «в Бозі» чи «в благодаті»» [11, с. 178]. Володимир Лоський натомість стверджує: «Східна традиція ніколи чітко не розділяла містику і богослов'я, особистий досвід таїни Божества й догму, стверджувану й проповідовану Церквою» [12, с. 6]. Наслідки цього для розуміння, опису й аналізу (в тому числі наукового) соціальної дійсності були й залишаються вагомими.

відповідальність за свої дії й живе в організованому суспільстві, заснованому на праві. А отже, якщо на православному Сході людина повинна зосереджуватися на Богіві (спогляданні, містичному пізнанні) і в ньому (релігії, сфері сакруму) шукати ідеалів, у тому числі правди як істини, оскільки суспільний світ на рівні її щоденного людського існування сповнений гріха, то на римо-католицькому Заході людина сприймалася як автономний індивідуум, зорієнтований на перетворення соціального світу й наділений суб'єктивністю, котрий дбає про свій чеснотний вимір. У цьому світі, згідно з ідейними, у тому числі релігійними принципами, людина, експонуючи праведність і правду, засвідчувала водночас свою свободу, а отже, й відповідальність щодо інших і щодо Бога. Станова середньовічна честь вивищувала лицарів понад іншими, як це пізніше було у шляхти. Правда була часто (хоч не завжди) елементом цієї честі. Разом із занепадом шляхти як прошарку, виразно виділеного в соціальній структурі, місце честі зайняла гідність, у якій правда цінувалася, але не такою мірою й не на тих принципах, як це було у випадку честі, хоч поширення референцій в аспекті гідності свідчило про демократизацію суспільного життя. Стосувалося це передовсім селян (а з часом дедалі ширшого робітничого класу), які в Польщі після розкріпачення 60-х рр. XIX ст., разом із набуттям національної свідомості почали переймати елементи вищої культури, що будувалася аж до кінця XIX ст. практично майже виключно шляхтою й інтелігенцією, яка з цієї шляхти походила. Разом із розкріпаченням і набуттям національної свідомості виміри їхньої гідності стрімко розширилися. Як люди вільні й часто з власністю (із землею), які могли спиратися на право й не підлягати феодалним репресіям, вони були в змозі набагато більшою мірою, ніж раніше, виражати ставлення до правди як цінності в собі (і не обов'язково лише в релігійному вимірі).

Це не означає, що мовлення правди не диференціює суспільних класів та прошарків і сьогодні. Знання (освіта), без сумніву, є капіталом, який впливає на соціальну структуру та водночас будує впевненість у собі, надає суб'єктивність, відбиває бажання розминатися з правдою, як її розуміють індивіди, а цим самим знеохочує до радикально конформістських позицій. Високо правдоподібною, на мою думку, є теза, що вказує на позитивну кореляцію між місцем (позицією, статусом) у соціальній структурі та ступенем визнавання правди цінністю самої в собі. Ця теза вимагала б сьогодні в деяких ситуаціях верифікації з огляду на те, що люди, які охоче послуговуються постправдою (поширю-

ють фейкові новини, займаються астротурфінгом⁹), належать, як можна припустити, радше до класів (прошарків), розміщених вище середнього місця в соціальній структурі (хоча не обов'язково так є (і це лише припущення) у випадку тролінгу).

Я звертаю увагу на ці залежності, оскільки вважаю, що поширення сьогоденної «нібиправди» є, зокрема, наслідком занепаду притаманних особливо недемократичним політичним (феодальним і постфеодальним) системам етосних еліт (веберівських станів), чиє почуття вищості породжувало в Європі відповідальність (не лише у вербальному вимірі) за інших: державу, націю, спільноти ширші, ніж первинні групи (сім'ї та близьких друзів). У Польщі почуття культурної й національної місії озброювало інтелігенцію (особливо ту, яку я називаю «старою») альтруїстичними позиціями на рівні індивідів, хоча, без сумніву, цей альтруїзм сприяв інтересам усього прошарку (так само почуття відповідальності за націю) [14, с. 161-176]. Що очевидно, плебеїзація суспільств (яка супроводжувала їхню демократизацію) повинна була цей етос послабити, а у випадку стрімкої соціальної мобільності (соціальних ліфтів, як це було у повоєнній Польщі) зруйнувати його, особливо з часом, разом із відмиранням попередніх еліт і відсутністю відповідних умов до відтворення нових (що також вимагає часу). Відбулося зниження рівня проголошення правди елітами з етосних міркувань, що було спричинене соціальним підвищенням ортегівських мас (і виділенням із них еліт), виразною домінацією, особливо у першому поколінні (поколіннях) «мати» над «бути», тимчасових благ над честю й гідністю. У цьому розумінні демократизація (парадоксально) у своєму плебеїзаційному вимірі збільшувала шанси на поширення відступів від правди на рівні еліт, трактування її в категоріях цінності до певної міри відносної, інколи класово заангажованої (наприклад, у марксизмі).

Якщо першою розглянутою тут в історичних відсиланнях причиною, що зробила можливим занепадання (бо ж не цілковитий занепад) правди в суспільному й індивідуальному житті, була еволюція соціальних структур, то другою, на мою думку, була поступо-

ва секуляризація європейських суспільств, особливо від часу Просвітництва. Колишню можливість спирати правду на честь, що пізніше у випадку Польщі поширювалася в проявах гідності разом із розбудовою національної культури й спільноти шляхетсько-інтелігентськими елітами, супроводжувала можливість опирати її на Бога. Страх перед божественними санкціями і побоювання порушити гордість свого «я» (свою честь), вбудовані в сумління колишніх етосних прошарків, що формували вищу (з часом національну) культуру, в ХХ ст. різко ослабли. Бога і лицарсько-шляхетську честь не вдалося замінити як «твердих» елементів, на яких можна було опертися у світі, де ідентичність була дедалі більш розмита, розпорошена, аморфна, плинна, позбавлена виразно сформованої структури, що складалася з сильних, закорінених у культурі й психіці цінностей, позицій, зразків поведінки. Правда також стала плинною.

У Польщі елітарний етос, який існував ще у міжвоєнний період, виразно занепадав після Другої Світової війни (прикладом такого етосного «прогинання» була Польська народна армія та комітети партії, починаючи від центрального) і поступово «розмився» після 1989 року. Частково він зберігся серед інтелігенції, особливо старої. Юзеф Халасінський зауважував, що «[Н]ація – це своєрідна спілка людей честі» [8, с. 47]. Я б уточнив, що з часом радше гідності (яка не вивисує), ніж честі. У Польщі модерна нація творилася інтелігенцією і спиралася на такі сформовані в часи бездержавності чинники, як католицизм і мова (що відрізняли її від сусідніх націй – російської і пруської), історична ідентичність (міфологізована історія) та література (важлива особливо в процесі розкріпачення селян). Після 1989 р. усі вони (за винятком мови) були розмиті (ослаблені), а разом з ними національна ідентичність загалом, що послаблювало вагу елементів, базованих на гідності, в суспільному житті (а отже, і правди як одного з них). У процесах здобуття суб'єктності народом, що відбувалися у другій половині ХХ ст., селяни, котрі масово переселялися після Другої Світової війни до міст, не збудували міщанського прошарку чи буржуазії, адже в ПНР це було неможливо. Їхня досить цілісна селянська культура в містах була піддана дезінтеграції. Прошло занадто мало часу, і в містах, що стрімко збільшувалися, не сформувалися передумови створення з нових іммігрантів цілісних і культурно міцних нових спільнот. Старі класово-прошаркові спільноти були значною мірою зруйновані, а нові виявилися занадто слабкими, аби впоратися з реаліями зіткнення з масовою культурою, що напливала

9 «Астротурфінг – це слово, що описує дію, яка має сприйматися як низова суспільна ініціатива, а насправді є запланованою крок за кроком дією окресленої групи інтересу. Саме дана група інтересу має витворити цю низову ініціативу і представити її таким чином, аби вона здавалася народженою у суспільстві» [13].

з Заходу після 1989 р. Можемо говорити про часткову культурну дезінтеграцію польського суспільства в деяких його фрагментах.

Суспільство ПНР не сформувало бар'єрів, які б захищали його від напливу низької культури. «Нова» інтелігенція ПНР (інтелігенція значною мірою з необхідності, адже освіта в принципі не забезпечувала інших шляхів соціального просування після 1989 р.) охоче відмовлялася від домашніх бібліотек (звичайно, це не стосувалося всього прошарку, особливо його університетської частини), замінюючи їх бізнес-оснащенням. Люди успіху, передовсім фінансового, почали однозначно поєднувати його зі вступом до Європейського Союзу і відкриттям світу (що цілком слушно, адже упродовж останньої чверті століття Польща досягла значних економічних успіхів), але також з ідейними течіями, що напливали зі «старої Європи», тамтешніми модами, політкоректністю. Їхнім елементом був релятивізм різних форм соціального буття, а особливо цінностей. Значна частина середовищ польського суспільства, які мали почуття досягнутого успіху, пов'язувала свою появу не з родовою традицією (як це було у старій інтелігенції), а тим самим і з історично-культурною традицією, а зі світом культурних ідей і зразків (а також соціально-економічних реалій), що були принесені після 1989 року значною мірою з Заходу. Цей процес посилювався після вступу Польщі до ЄС. Зіткнення досить традиціоналістської польської культури з її західними постмодерністськими відповідниками викликає емоції з огляду на ставлення до різних систем цінностей, а також надання черговим «правдам» інших культурних та ідейних контекстів. Апелювання в дискусії, яка в польському суспільстві набула дуже сильного емоційного виміру, до, ефемістично висловлюючись, «зовнішнього чиннику», що в національній традиції має виразно негативну конотацію, поглиблює наявні поділи й посилює напругу.

Звичайно ж, джерела процесів, які відбуваються у Польщі, особливо після падіння комунізму, криються в явищах, які відбуваються поза Польщею протягом вже принаймні кількох десятків років. Контр-культура (символічною датою є в цьому випадку 1968 рік і студентські протести в США та Західній Європі) була відкиданням основних цінностей і зразків поведінки та запереченням дотогочасного суспільного ладу (хоча також і масової культури). Кінець холодної війни, падіння комунізму в 1989/1991 рр., тривалий період без воєн (які «відчутно» змушували до рефлексії

над фундаментальними відмінностями між поняттями добра і зла) у країнах західного культурного ареалу та виразне зростання добробуту, що робило можливим відхід від щоденної дійсності боротьби за виживання, уможливили заперечення традиційного соціального виміру світу, бажання відійти від тривалих і нібито репресивних принципів, які до цього часу ним керували. Важливою причиною цих змін було поширення шкільної освіти на її вищому рівні, поява численних мас гуманітаріїв, у тому числі інтелектуалів, для яких зміна стала цінністю самою в собі. Абсолютна більшість серед них обрала ліву орієнтацію, яка давала їм можливість – на відміну від орієнтації консервативної – представляти суспільству (тобто продавати) все нові й нові продукти. У світі, в якому деталі численніші частини суспільств (особливо еліти) могли дозволити собі дедалі більше свободи й добробуту, розпочалося проголошення ідеології постмодернізму (постсучасності). Її важливими елементами було розуміння свободи як ідеї, що захищається від будь-яких «правд», нав'язаних іззовні, відкидання правди в універсальному розумінні, визнання моральності категорією, що підлягає власному вибору, а не відсилає до Бога чи природи, а також піддавання сумніву загальноприйнятих правил і принципів. У науці поставлено під сумнів універсальні пізнавальні методи, що веде до методологічного анархізму. Рівноправність різних способів життя, заперечення ієрархії культур та віри у вирішальну функцію Розуму при однозначному схваленні світоглядних плюралізмів спричинило падіння авторитетів і поширення позицій гносеологічного релятивізму. Це знизило інтелектуальний вимір західної цивілізації. У ситуації, коли все могло бути відносним, відносною стала також правда. Вона стала постправдою, ніби-правдою, позаправдою, фальш-правдою. Це було не чимось несподіваним, а результатом культурних трансформацій кількох останніх поколінь¹⁰.

10 Еволюція правди в напрямку постправди викликає асоціації з історією живопису. У Середньовіччі сакрум зображували на дерев'яній дошці, відсилаючи до загальновідомих символів, однозначних зображень Бога і святих. З часом свобода у відображенні релігійних істин у живописі розширилася, даючи художникам можливість більш вільного й творчого самовираження. Вже в епоху Відродження з'явилися сильно виражені світські мотиви, а пізніше цей тип малярства став панівним. Кожен художник творив свою правду, що не конче суперечила Богу, але мала індивідуальний вимір. Спостерігач мав її відчитувати, але правда/ідея/комунікат назагал містилися в намірах художника й були/мали бути відчитані в зовнішній рецепції. У XX ст.

3. Прояви

Поява постправди у західному культурному ареалі не є наслідком (як це до певної міри має місце в Росії) розділення правди божественної, абсолютної та світської, відносної, суб'єктивної, що відображає людські слабкості. Вона є радше ліквідацією (послабленням) правди, що виросла з аристотелівської, схоластичної, а також раціоналістичної традиції. Вона є нищенням дотеперішнього трактування правди – у її щоденному розумінні як відповідності фактам – без можливості відкликатися до істини. Хоча постправа й російська «права» подібні своїми зовнішніми ознаками, причини їхньої появи відрізняються. Російська «права» у своїй частині, яка відходить від дійсності, сформувалася (принаймні, частково) у процесі захисту від складнощів життя, що загрожують щоденному існуванню індивіда, нерідко в жорсткій формі. Вона була наслідком трактування правителями своїх підвладних як рабів і базування на цьому (також у психологічній площині) сили влади (правителя). Вона була вираженням опортунізму росіян, що жили в почутті періодичної загрози для життя. Вона також була наслідком віддаленості суспільного буття від божественних ідеалів – істини, якої досягнути в щоденному житті було неможливо, але також сприймалася не в настільки практично-соціальних (цілеспрямованих) категоріях. Істина була більшою мірою можливістю абсолютного духовного віднесення до сакруму, ніж наказом реалізації вміщеної в ній цінності. У західній цивілізації розламу цього типу не існувало, або ж він був значно слабший і мав інший характер. Права тут була одна (тут я поминаю увагою сцієнтистичні, методологічні диспути), виросла з християнства й була не позаетичним буттям, як істина, а ідеалом, до якого слід прагнути в щоденному житті й недотримання якого є гріхом.

На відміну від російської «правди», постправа, як уже згадувалося раніше, виросла з довгого періоду безпечного життя і в умовах споживацького достатку. Вона є певною мірою втечею від свободи, котра

є наслідком набуття суб'єктності й відповідальності. Вона виросла з браку необхідності спиратися на сталі (а отже, трактовані як репресивні) цінності, що захищають нас від гріха або браку раціонального Розуму. В результаті цього люди надають своїй суб'єктності відносного, а ідентичності – плинного характеру, оскільки за відсутності принципових викликів їм здається, що вигідніше жити у світі, позбавленому сильних пунктів відліку, які обмежують їхню свободу й психічно тиснуть на них. Вони вважають, що легше жити у світлі розмитих, відносних цінностей, які ми собі обираємо, ніж у світі твердих правил, наприклад визначених релігією або почуттям честі. Якщо в Росії говориться про відродження православ'я (але в сильно секуляризованому суспільстві це більше слова, а не дії), то на Заході частіше дискутують про присмерк християнства. Світові моральні системи майже завжди спиралися на Бога (конфуціанство є рідкісним винятком). Так було, і далі є у Європі. «Соціалістична моральність» на практиці виявилася фікцією, а в Польщі незалежна етика Тадеуша Котарбінського, попри її цікавий інтелектуальний вимір, не вийшла поза межі зацікавлення інтелектуалів, не здобула жодного практичного значення. У багатьох суспільствах секуляризованої частини сьогоденної Європи не існує жодної цілісної, загальноприйнятої й інтеріоризованої концепції моральності, яка б, з одного боку, виходила поза християнство, а з іншого – мала сильне культурне опертя. Принципи, котрих дотримуються, найчастіше історично виросли з християнства, але це моральність, яка не апелює до сакруму, а отже, позбавлена позапозаправових санкцій, моральність, яка дає можливість вибору, а тому часто трактується досить поверхово. Моральність має дедалі більшою мірою релятивістський характер, є набором принципів, що визначаються індивідуально (або спираються на змінні кодекси права). «*Got ist tod*» («Бог помер»), – ствердив Ніцше, а Достоєвський у «Братах Карамазових» вустами Івана Карамазова прорік: «Якщо Бога нема, усе дозволено».

Занепад однозначних «правд» комунізму (сталінізму) й нацизму (гітлеризму) визволив людей від обов'язкових ідеологій (правд), але в протесті проти них також будував пізніші амбівалентції, неприхильність до однозначних правд, що в результаті сприяло формуванню релятивістських позицій. З'явився плюралізм правд. Свобода почала означати можливість вибору між ними. Відстань між різними правдами

в абстрактному живописі митців уже не представляє «своєї правди», яку глядач має відчитувати згідно з його намірами. Реципієнт бачить те, що хоче, сам творить правду залежно від своїх асоціативних смаків, своєї індивідуальності, вразливості на гру кольорів і ліній. Для обох сторін висловлені в картині «правди» є відносними, неможливими для «об'єктивного прочитання». Картина не містить жодної «об'єктивної правди», а тільки вивільняє індивідуальні рефлексії – суб'єктивні правди. Людина стала «Богом людини» разом із її слабкостями.

дорівнює відстані між кнопками телевізійного пульта, а відрізняються вони не тільки оцінкою фактів, але й самим їхнім існуванням. Чи не найвідомішим прикладом постправди, що експлуатується в польських ЗМІ (хоч і не всіх спрямувань), є виступ міністра здоров'я Еви Копач у польському парламенті 29 квітня 2010 р., що стосувався надзвичайно важливої і болючої для поляків проблеми смоленської катастрофи і старанності у фіксації знайдених тоді останків [15]. У стенограмі з засідання Сейму деякі слова міністра були змінені (виникла невідповідність оригінальному виступу) [16, с. 140], а в численних пізніших згадках у ЗМІ про цей виступ мали місце численні й різноманітні відхилення від тексту промови. Можна припускати, що в цьому випадку посилення емоцій було і є настільки великим, що постправа має тут багатшаровий характер, має додаткові психологічні контексти, а не лише є однозначним цілеспрямованим обманом. Психологічні виміри постправди, що виростають із дедалі глибшої складності сучасного світу, дедалі більш насиченого емоціями (де інформація розходиться блискавично) і поширюваними ЗМІ конфліктами, – це окрема тема, що виходить поза наведені тут міркування.

Ми уникаємо пошуку істини, бороться за неї, що характеризувало європейську думку впродовж сотень і навіть тисяч років, занурені в масову, споживацьку культуру, постмодерний релятивізм, інформаційний хаос, візуальний інфантилізм, дистанціюючись від Бога, честі, нерідко раціонального мислення та навіть розуму. Зі ЗМІ ми вибираємо правду, яка відповідає нашим переконанням, або дивимось на різні правди стримано і з нехиттю, визнаючи, що ми не спроможні здійснити вибір (навіть не бажаючи того і применшуючи значення суперечності). Дискусія у Сеймі 16 грудня 2016 р., викликана блокадою трибуни опозицією, більше поділила еліти, які брали участь у цих подіях, ніж суспільство. «Канцелярія Сейму, – подає «Газета Виборча», – опублікувала на Твіттері висловлювання керівника Маршалковської охорони стосовно подій під час п'ятничного засідання. «Не було жодного наказу стосовно блокування доступу депутатів опозиції до Колонної зали, в якій продовжено засідання Сейму», – на думку Аркадіуша Кошальке. Інакше ситуація виглядала в очах присутніх на місці події депутатів і репортерів» [17]. Плебеїзовані еліти борються за владу і гроші задля влади і грошей. Дедалі більш емоційного виміру набуває боротьба між традицією та новим, сучасним (а по суті речей, постмо-

дерним) світом. Брюссельські лідери ЄС і деяких держав Європи проголошують гасло «більше Європи», маючи на увазі не ті її елементи, які визначали європейськість упродовж понад півтора тисячоліття (християнство, сім'ю, плюралізм культур, держав із їхньою повною правовою суб'єктністю, в останні сторіччя – нації), а ті, які мають творити Європу нову, відмінну від дотеперішньої, інколи з рисами, що «старій Європі» суперечать. Можливо, їхнє бачення є цікавим, але, безперечно, гасло «більше Європи» є типовою постправдою, словесною маніпуляцією в ім'я (як напевно вважають ті, хто ним послуговується) високих ідей. Відбувається ідеологізація термінів або маніпуляція ними. Циган стає ромом, негр – афроамериканцем (в США), жид – євреєм (в СРСР), гомосексуаліст – геєм. Це стосується таких термінів, як мізогін, фашист (цим терміном окреслюють дедалі більше ідейних чи політичних опонентів без зв'язку з його дотеперішнім змістовим наповненням), антисеміт, расист, ісламофоб, націоналіст (не відрізняючи патріотизму від націоналізму, а для деякого націоналізм дорівнює фашизму)¹¹. Маємо справу з маніпуляцією значеннями слів, інколи вивертанням їхніх значень.

Постправа є проголошуванням своєї правди, що відповідає переконанням, способу бачення світу й власним інтересам, ідеям, у які вірить людина незалежно від дійсності, «об'єктивного» стану, який «вджив» у постмодерному суспільстві. Дедалі більше вона нагадує російське почуття правди, «правду суб'єктивну», набуваючи виразного психологічного виміру (контексту). Адже вона є відповіддю на політичну потребу (як часто бувало/буває в Росії). Постправа проявляє різні ступені відходу від того, що ми традиційно називаємо (називали) правдою. Також різними є ступені усвідомлення власного відходу від правди. Ми входимо у світ емоцій (особливо політичних) так далеко, дотеперішні категорії раціонального (логічного) мислення навколо нас так сильно розхитані, що іноді ми вже й не помічаємо того, що перебуваємо у сфері інфантилізованих, нераціональних і вигаданих оцінок і фактів. Цьому сприяють світ ЗМІ, реклама, що нерідко свідомо спотворюють дійсність. «Попри те, що їхню злостивість і неправдоподібність, – пише Міхал Кляйбер про фальшиві повідомлення, що поширюються в ЗМІ, – як здається

11 Про маніпуляцію мовою в Третью Рейсі цікаво пише В. Клемперер [18] (подекуди, попри відмінність устрою, можна дошукуватися аналогій).

багатьом із нас, легко помітити, справа є дуже серйозною – на Фейсбуці 20 найпопулярніших фальшивих повідомлень заробило в останні місяці набагато більше кліків, ніж 20 найпопулярніших правдивих повідомлень! І частина користувачів Інтернету напевно в ці вимисли вірить. Тож не дивно, що в Брюсселі постав колектив під назвою «East Stratcom», завданням якого є відслідковувати ширення епідемії інтернетних фальшивок. Слово «east» у назві не випадкове, оскільки з-поміж ідентифікованих із самого початку понад 2,5 тис. вигаданих повідомлень більшість походила з Росії. (...) Наведемо приклад одного грузинського студента інформатики, який перед американськими виборами заснував портал, що очорняв Гіларі Клінтон. Невелике зацікавлення злостивими вигадками спонукало творця порталу змінити свою стратегію. Грузин, залишаючись при своїх політичних поглядах, почав публікувати позитивні, хоч і вигадані історії про Трампа. Ця стратегія виявилася значно ефективнішою, принісши плоди у вигляді численних рекламних пропозицій і нарешті прибуткової пропозиції купівлі порталу. Відповідаючи на питання ЗМІ, автор цього шахрайства, що намагався уникнути кримінальної відповідальності, заявив, що просто займається інфотейнментом (інформаційними розвагами) і ніколи не вважав, що хтось сприйме ці жарти серйозно. Подібних подій є сьогодні ціла маса, і ніхто не знає, як над цим запанувати» [19, с. А11].

Описувані тут явища сприяють також радикальне зниження якості навчання на всіх рівнях як наслідок проведених реформ і масовизації шкільної, а в результаті також університетської освіти. Часта відсутність історичних, культурних знань (навіть на початковому рівні) серед молодого покоління політиків, а особливо журналістів, шокує, набуваючи іноді виміру, гідного сатиричної програми (дарую собі приклади), і, що найважливіше, творить атмосферу, що сприяє відходу від правди. Постправді сприяє трансформація сучасної сім'ї. Етосне виховання в сім'ї, присутнє хоч би серед інтелігенції (а раніше шляхти) ще пару поколінь тому, сьогодні є величезною рідкістю. «Правдомовність» є словом, яке сьогодні набагато рідше вимовляється (і трактується як автотелічна цінність), ніж раніше.

4. Наслідки появи

Постправда супроводжує інтереси, ідеології або/і незнання. Вона іноді стає елементом інформаційного шуму, що дезін-

формує людей, а навіть викликає в них нехоть до політики й громадської активності, особливо в нижчих суспільних прошарках, котрі боротьбу за ідею, владу або гроші не трактують як такі, що стосуються їх на щодень і безпосередньо. Тоді вона поглиблює почуття безсилля, ізоляції від реалій. Деякі середовища ідеологізуються в боротьбі за свою правду/постправду, інші втікають від світу інформації як свободи вибору зманіпульованих фактів¹².

Ідеологізація суспільної свідомості, поширення й інтеріоризація постправд фрагментаризує суспільство, адже ділить його на прихильників окремих ідей і постправд на основі сильно вираженого емоційного принципу. Окремі середовища вона замикає в рамках ЗМІ, котрі проголошують виключно ті погляди, які їм відповідають, що колись у такому масштабі було неможливо або принаймні мало ймовірно. Це, як зазначає публіцист, «із частом веде до своєрідного розпаду світу, в якому кожен живе у своїй бульбашці, серед «своїх» повідомлень, продуктів і знайомих. Дедалі складніше порозумітися» [21]. «Ми інколи розриваємо стосунки з людьми, – пише Мірослав Шредер, – які перейшли «на інший бік», а самі поглинаємо чергові порції інформації, яка підтверджує нашу точку зору. Таким чином ми підсилюємо емоціями досить поширене когнітивне упередження, відоме як підтверджувальне упередження. Воно полягає в пошуку й обробці тільки тієї інформації, яка підтверджує наші попередні погляди, з одночасним відкиданням або применшенням значення спостережень, які їм суперечать» [22, с. 59]. Водночас півправди полегшують індивідам або групам реалізацію їхніх інтересів без рефлексії над можливостями виживання всього суспільства в ситуації реалізації таких партикулярних цінностей/інтересів. Поняття спільного блага відмирає.

Стефан Кіселевський ще до війни писав про ідейний терор, наслідками якого, на його думку, були: «1) ригоризм та ідейна нетолерантність; 2) нехоть до вільної, критичної думки і взагалі до сталого мислення; 3) зневага до відмінних позицій і дискваліфікація їх або як застарілих і невідповідних «духові часу», або взагалі як таких, що є результатом легковірності й глупоти.

12 Постправда, що очевидно, не фігурує виключно у світі політики. Як відзначає Артур Барткевич, «у Китаї – як виникає з аналізу тамтешньої фірми «Тенцет» – з-поміж десяти до цього часу найпопулярніших «постправдивих» історій у 2017 році аж вісім стосувалося харчування» [20, с. 10].

Мислячий прихильник ідейного тероризму думає лише раз. Коли він один раз дійшов висновку, що такий чи інший «ключ» є правдивим, тоді він замикає голову на чотири замки: адже йому вже не потрібно мислити, у нього є свій ключ, яким він молотить опонентів по голові, й жодні сумніви вже його не мучать» [23]. Людей, які мислять самостійно, не піддаються тиску позаінтелектуальних емоцій і партійному мисленню, дедалі частіше називають «симетристами» і змушують прийняти той або інший бік (що свідчить про силу конфлікту, його дихотомічний характер, а водночас патологізацію суспільного життя). Протилежну сторону применшують і морально дискредитують лише через те, що вона не є з «нашого, єдино слухного» боку, вживаючи оціночних формулювань, які виключають із політичної (культурної, національної) спільноти¹³. Ідейному тероризму сприяє політкоректність як ідея відходу від правдивих ім'я окреслених (цінованих деякими середовищами) цінностей. Політкоректність, що є специфічною цензурою епохи постмодерного світу, спирається на минуці ідейні (культурні) моди, які часто мають моральний вимір і з яких повинні виникати, на думку їхніх прихильників, світоглядні позиції. Ідейним війнам сприяє нищення авторитетів в ім'я їхньої «деконструкції і відбронзовлення» у мас-медіа, що має свідчити про свободу і неподатливість на культурний тиск, що обмежує нашу свободу вираження. Нищення авторитетів іде в парі з нищенням цінностей, які за ними стоять, а в результаті – моральним розхитуванням. Дійсність стає дедалі більш плінною, недоокресленою, неструктурованою; у цій ситуації постправа є водночас проявом і результатом цих процесів (виниклих соціальних явищ).

Постправа є водночас причиною й наслідком відходу від раціональності. Її супроводжує легкість змінювання позицій, руйнування інтелектуального виміру значної частини культури, яку називають високою. Поширення постправд нищить демократію як прозору систему суспільних виборів, що спирається на можливість розпізнавання дійсності сучасного світу. Воно схиляє еліти, що володіють засобами масової інформації, ма-

ніпулювати великими соціальними групами у своїх інтересах; полегшує виникнення теорій заговору, поширення пліток у світі, який сприймається як дедалі менш раціональний, непередбачуваний і такий, що обмежує наші можливості впливу на нього. Традиційні соціальні структури (зв'язки) нищить турбокапіталізм, орієнтуючи індивідів однозначно на користь, відбираючи у них цінності, що виходять за рамки економічного меркантилізму.

Постправа можна знайти у виступах представників чи не всіх політичних сил, хоч і з різним ступенем прояву. Їх творять передовсім політичні й культурні еліти, журналісти, люди науки, нерідко інтелектуали. Брехня вже не таврується так, як колись, ми звикаємо до неї. Постправа до певної міри анігілює брехню в її колишньому класичному розумінні, тим самим провину й покарання за неї, послаблює соціальні зв'язки, має характер якоюсь мірою нігілістичний, аморальний. Ми не пануємо інтелектуально й емоційно над різномірністю, хаосом цього світу. Постправа є проявом відходів від правди, яких ми в умовах інформаційного хаосу не в змозі розпізнати, проаналізувати, підтвердити чи спростувати. Пошук правди надавав нашому існуванню інтелектуального, рефлексійного виміру: в науці – аналітичного, в думці – філософського, в релігії – теологічного. Постправа нищить, нівелює ці виміри, часто перетворює їх на безрефлексійні емоції. Вона є свідченням розумового нехлюйства, наслідком трансформацій соціальної комунікації. Можна також вважати, що постправа є якоюсь мірою наслідком масового поширення технологій передачі інформації (інтернет, смартфони, планшети) і паралельно наявним світом ігор, що творить фікційні реальності. Навички, ментальності, які супроводжують ці ігри, інколи переносяться у реальний світ. Виявилось, що нові візуальні технології, які мали зробити нас суспільством знання, набагато частіше потрапляють до рук людям некомпетентним, знервованим і у стані фрустрації, що розряджають своє напруження в мережі Інтернет, внаслідок чого це джерело потенційної інформації перетворилося в абсолютній більшості на простір півправд і явних неправд. Більшість користувачів цього засобу передачі інформації не хоче або не вміє використати знання, яке там міститься.

Ми є дітьми постсучасності (постмодернізму), що віддає перевагу відносності цінностей цього світу, лівих орієнтацій, що ширять віру в прогрес і зміну задля зміни, дітьми ТБ й інтернету, що занурюють нас

¹³ М. Пілка пише: «Ми живемо в часах, коли публічну дискусію замінила пропаганда. Не конфронтація аргументів, а будівництво «нарративу» є змістом сучасного громадського життя. Факти мають другорядне значення, рахуються емоції, творення іміджу, експлуатація страху й надії або поділ суспільства на своїх і чужих» [24, с. А10].

у хаос інформації, норм, взірців і обманів в ім'я фінансових інтересів та ідеологій. Такий світ сприяє людям, що мають добру інтелектуальну форму й сильну особистість, а на програшні позиції ставить слабких, безпорадних, нерішучих у прагненні успіху.

Наслідком поширення явища, названого постправдою, є (на рівні середовищ, які щоденно оперують словом як засобом аналізу) зниження якості інтелектуального виміру описів і аналізів сучасного світу в розмаїтті його проявів: політичних, економічних, культурних, а дедалі частіше також наукових. Політкоректність як комплекс морально зумовлених відступів від правди є прикладом культурного бар'єру, що робить неможливим поставлення ретельного діагнозу, а відтак вирішення проблеми. Прикладом є конфлікт, викликаний наростанням присутності мусульман у Європі. Політкоректність часто унеможливує ретельний (у тому числі науковий), «холодний», не насичений емоціями аналіз проблеми в публічних дискусіях, що ведуться передовсім у суспільствах (ЗМІ) Західної Європи. Постправа є свідомим глибокої кризи західної цивілізації, чинником, який цю кризу поглиблює, а водночас її наслідком. Вона відлучає, на рівні суспільства як цілого, від ретельного, раціонального мислення, а отже й дії, міфологізує світ фактів і соціальних стосунків, заглиблює нас в емоції. Її релятивістський вимір розмиває важливі в європейській культурі категорії виразних дихотомічних поділів на добро і зло, красу й потворність, правду й брехню, свободу й поневолення, право й безправ'я. Цей вимір сприяє тому, що світ стає для нас менш зрозумілим, допускаючи довільність виборів без їхніх моральних референцій, а ми послаблюємо свою суб'єктність в ім'я не тільки непротилежності нав'язуванню ідеям (відходу від правди), але й навіть їхнього активного схвалення. Наростання постправди разом з багатьма іншими негативними явищами, що її супроводжують, може в крайньому випадку з часом вести до остаточного руйнування наявних структур, світу цінностей. Воно може також у ситуації значної сили цих явищ викликати захисну реакцію – різке «відхилення маятника в протилежний бік», появу чинників, що ведуть до реінтеграції суспільства в її крайньому вияві. Дещо інакше кажучи, чим глибшими будуть процеси соціальної дезінтеграції, що мають «переформулювати» наявні суспільства, бажані вирішен-

ня згідно з візіями еліт цього світу (а такі «прекрасні» візії, що не беруть до уваги суспільних реалій, траплялися в останні століття принаймні двічі з фатальними наслідками для Європи) тим сильніша може бути реакція, що веде до занадто сильного перехилення в інший бік. Сьогодні ці процеси ініціюються, як правило, згори, якщо використати не до кінця слушну аналогію з часів абсолютної монархії, і небагато мають спільного з демократичними ідеями Європи. Чи за зразком Людовіка IV сьогоднішні брюссельські еліти могли б сказати: «Європа – це ми»?

Підсумовуючи вище наведені міркування, можна стверджувати, що причини появи постправди слід шукати не тільки в сучасності, але й у досить віддаленому минулому. Адже маємо тут справу з історично й культурно зумовленим причинно-наслідковим зв'язком: занепадом елітарних, етосних прошарків, які творили вищу культуру, в тому числі зразків поведінки, які популяризують честь і правдомовність; із секуляризацією суспільного життя, в процесі якої десакаралізована правда не отримала жодного іншого реального, глибоко інтеріоризованого, сталого опертя (оснащеного позаправними санкціями). У результаті низки політичних, економічних та культурних явищ, зокрема «бунту мас», молодіжної контркультури 1968 року, розвитку візуальних мас-медіа і турбокапіталізму, правда набула виразно релятивістського виміру, а нова дійсність знайшла своє вираження в концепції, яку окреслюють як постмодерність. Відступи від правди – свідомі або внаслідок незнання чи швидкості передачі інформації – стали дедалі більш поширеними в засобах інформації, у сповненій емоцій боротьбі за глядачів чи за політичну підтримку для партій чи ідейних течій. Ми маємо відчуття життя у світі хаосу: інформації, цінностей і культурних зразків. Наслідком цього є ослаблення категорій раціонального мислення, культури дискусії, інтелектуального виміру вищої культури, політично-культурна фрагментаризація суспільства. Ослаблення суб'єктності індивідів і соціальних зв'язків та формування плінних ідентичностей поглиблюють кризу західної цивілізації. Постправа є лише одним із багатьох елементів цього процесу.

З польської переклав Андрій Савенець

Література

1. Faryno J. Правда/Истина. Mentalność rosyjska. Słownik / red. A. Lazari. Katowice: IBIDEM, 1995. S. 64.
2. Bierdiajew M. Zarys metafizyki eschatologicznej / tłum. z ros. W. i R. . Paradowscy. Kęty: Antyk, 2004. 174 s.
3. Kurkiewicz A. Fenomen rosyjskiego ujęcia prawdy. Sprawy Wschodnie (Poznań). 2005. №2-3 (9-10). S. 33-44.
4. Špidlík T. Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka. / tłum. z czes. J. Dembska. Warszawa: Promic, 2000. 532 s.
5. AKU. Putin mówi, że na Krymie nie ma rosyjskich żołnierzy?! A ten to co? Zobacz WIDEO. URL: http://www.se.pl/wiadomosci/swiat/putin-mowi-ze-na-krymie-nie-ma-rosyjskich-zolnierzy-ten-to-co-zobacz-wideo_384454.html – 10.04.2017 p.
6. Dura M. Putin: Krymu nie zajęli Rosjanie. Majdan szkolil się w Polsce i na Litwie. 2017. URL: <http://www.defence24.pl/63446.putin-krymu-nie-zajeli-rosjanie-majdan-szkolil-sie-w-polsce-i-na-litwie> (дата звернення 10.04.2017 p).
7. Jasinowski B. Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja. Wilno: Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, 1933. VI+173 s.
8. Chałasiński J. Kultura i naród. Studia i szkice. Warszawa: Książka i Wiedza, 1968. 616 s.
9. Radzik R. Społeczny wymiar rosyjskiego prawosławia. Rosyjski imperializm wspólnotowy. Trójjedyny naród ruski w badaniach socjologicznych. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016. S. 87-114.
10. Радзік Р. Вакол ідэнтычнасці беларусаў / пер. з польск. мовы С. Петрыкевіч, навук. рэд. Г. Сагановіч (Бібліятэка часопіса «Беларускі Гістарычны Агляд»). Мінск: Лімарус, 2017. 309 s.
11. Meyendorff J. Teologia bizantyjska. Historia i doktryna. / tłum. z ang. J. Prokopiuk. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1984. 312 s.
12. Łoski W. Teologia mistyczna Kościoła Wschodniego / tłum. z fr. M. Szaniecka. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1989. 228 s.
13. Co to jest astroturfing? Spiskowa teoria dotycząca protestów. 2017. URL: http://www.se.pl/wiadomosci/polityka/co-jest-astroturfing-spiskowa-teoria-dotyczaca-protestow_1010027.html (дата звернення 27.07.2017)
14. Radzik R. Czy jest w Polsce inteligencja? Przegląd Powszechny (Warszawa). 1994. №5. S. 161–176.
15. Minister Ewa Kopacz i zmienione stenogramy 2010. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xpYjVEyhjA> – 1.04.2017 p.
16. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Kadencja VI. Sprawozdanie Stenograficzne z 65 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 29 kwietnia 2010 r. (drugi dzień obrad). 2010. URL: [http://orka2.sejm.gov.pl/StenolInter6.nsf/0/D43880E41EBF5310C125771500009FFD/\\$file/65_b_ksiazka.pdf](http://orka2.sejm.gov.pl/StenolInter6.nsf/0/D43880E41EBF5310C125771500009FFD/$file/65_b_ksiazka.pdf)
17. Post-prawda szefa Straży Marszałkowskiej? «Nie było polecenia blokowania dostępu opozycji do Sali Kolumnowej». Gazeta Wyborcza 21.12.2016. URL: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/i/7,114883,21156487,post-prawda-szeffa-strazy-marszalkowskiej-nie-bylo-polecenia.html> (дата звернення 15.04.2017)
18. Klemperer V. LTI: Notatnik filologa / tłum. J. Zychowicz. Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1983. 327 s.
19. Kleiber M. Sceptycyzm jest dziś w cenie. Rzeczpospolita (Warszawa). 2017. 15 kwit. C. A11.
20. Bartkiewicz A. Post albo prawda. Rzeczpospolita. Plus Minus. 2017. 11 черв. C. 10.
21. Herman M. Internet zaczyna zjadać własny ogon. Gazeta Polska Codziennie. 2017. 6 kwit. URL: <http://gpcodziennie.pl/62700-internetzaczynazjadacwlasnyogon.html> (дата звернення 15.04.2017).
22. Szreder M. Umysł w epoce postprawdy. Tygodnik Powszechny: Kraków. 2017. 9 kwit. C. 58-59.
23. Kisielewski S. Terroryzm ideowy. Bunt Młodych: Warszawa. 1936. 25 лют. URL: <http://retropress.pl/bunt-mlodych/terroryzm-ideowy/> (дата звернення 15.05.2017).
24. Piłka M. PiS z Balcerowiczem. Rzeczpospolita: Warszawa. 2017. 1 серп. C. A10.